

Н.В. Ішук, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Гуманітарного інституту
Національного авіаційного університету

СУЧАСНИЙ РОСІЙСЬКИЙ ЕТАТИЗМ: КОНЦЕПТИ ТА НАРАТИВИ

У статті здійснений концептуальний аналіз ідеології православного етатизму, особливості перетворення православного патріотизму на етатизм та висвітлено специфіку його сучасних трансформацій на російському ґрунті. Обґрунтовується послідовна та системна «прив'язка» російської ідентичності до православ'я; майбутнього Російської держави — до поширення цінностей «Руського миру»; майбутнього Руської православної церкви — до легітимізації будь-яких дій влади, орієнтованих на відродження «православної» держави.

Ключові слова: етатизм, православний патріотизм, Третій Рим, теорія офіційної народності, багатополлярне товариство, Руський мир.

Загальноприйнятою є думка, що православний фундаменталізм як суспільно-політичний чинник вичерпав себе. Тому майже непоміченими з боку наукового співтовариства залишаються тенденції його відновлення не тільки на рівні окремих радикальних груп та навколоцерковних кіл, але й на інституціональному рівні. Саме це спостерігаємо в сучасній Росії, провідна конфесія якої — Руська (Російська) православна церква — все наполегливіше говорить про необхідність створення особливого трансконтинентального простору православної цивілізації з центром у Москві. Засобом формування Руською (Російською) православною церквою (надалі — РПЦ) громадської думки є насамперед слово, втілене не тільки в її документах, але й публічних проповідях, зверненнях, бесідах її очільників зі своєю паствою. Протягом останніх років спостерігаємо трансформацію публічної риторики РПЦ через актуалізацію її геополітичного та цивілізаційного дискурсів.

Це дозволяє припустити можливість відродження етатизму на її основі. Підтвердження чи спростування цієї гіпотези і є метою нашої статті. Верифікація гіпотези передбачає послідовний аналіз феномену етатизму та споріднених із ним феноменів; висвітлення закономірностей його формування; аналіз специфіки російського етатизму на різних історичних етапах.

Метою статті є аналіз сутності та атрибутивних якостей етатизму в контексті російської цивілізаційної традиції.

Тією чи іншою мірою соціально-філософський і соціально-етичний дискурс етатизму розглядався М.Бердяєвим, С.Булгаковим, І.Ільїним, В.Соловйовим, П.Чаадаєвим, С.Франком та ін. Сучасне бачення цієї проблеми невіддільне від її цивілізаційного виміру, висвітленого в працях українських і російських науковців В.Аверьянова, О.Дугіна, К.Костюка, Ю.Павленка, А.Панаріна, С.Хоружого, В.Щукіна та ін. У церковному середовищі ставлення до етатистських перспектив є досить неоднозначним. Це пояснюється існуванням у ньому різних за ступенем радикальності підходів до способів евангелізації суспільства, зокрема з дискусіями щодо залучення до цих процесів інститутів держави. Серед найбільш помітних adeptів етатистської ідеології традиціоналістські та консервативно налаштовані С.Роуз, І.Сниченко, Кирило (Гундяєв) та інші. Ця частина православного кліру своїм завданням бачить радикалізацію християнських вимог до соціуму та реставрацію соціальної парадигми часів Візантійської імперії, тобто активне впровадження етатистського принципу взаємодії церкви, держави, народу. Більш ліберально налаштовані представники церкви, серед яких Михаїл (Мудьогін), Антоній (Блюм), О.Мень, В.Новік, наполягають на негативному впливі такої взаємодії не тільки на евангелізацію суспільства, але й на долю Вселенського православ'я.

Етатизм — політичне вчення, спрямоване на становлення (відродження) «православної держави» та «православної монархії» як єдиної можливої моделі подальшого співіснування істинно вірних, що відбувається за умов визнання Імперії «не просто світським апаратом, а таємничим сотеріологічним організмом, що перешкоджає приходу антихриста» [10, 64]. Етатистська ідеологія ґрунтується на вірі в бездоганність богословського знання певної

церкви, коли намагання надати їй всесвітнього значення наближає уявну перспективу політичного об'єднання «православних народів» під проводом «православного царя».

Етатизм не слід плутати з православним патріотизмом. Відмінності між етатизмом та православним патріотизмом (на прикладі російського православ'я) надзвичайно влучно охарактеризував А.Карташов. На його думку, етатизм передбачає не лише визнання особливої місії певного народу і держави, спрямованої на врятування всього світу, але й визнання царя — правителя цієї країни царем усіх християн [2, 112]. У цьому випадку йдеться про месіанство російських народу, держави та царя, коли вони виступають захисниками не лише православ'я, але й народу та його віри. Відтак, будь-яка загроза Православній Імперії сприймається не лише як прагнення завоювати державу, але й як бажання знищити православ'я та підкорити народ-богоносець силам зла.

Етатизм, на відміну від православного патріотизму, є згубною ідеологією як для релігії, так і для суспільства, адже він не гарантує відтворення «правдивої» релігії й водночас втілює прагнення певної групи захиститися від складного й суперечливого світу. Не випадково етатизм суголосний із православним фундаменталізмом у його найбільш принципових позиціях: антиєкуменізмі й особливо антикатолицизмі; критиці модерну та всіх його проявів, пов'язаних із сучасними формами суспільного життя. Погодимось з думкою К.Костюка, який зазначає, що православний фундаменталізм, невід'ємною компонентою якого є етатизм, можна вважати закономірним виявом родової моралі, спрямованої на захист цілісності роду перед «загрозами» актуального сьогодні звільнення особистості з-під влади общини [4, 146–147]. Про це свідчить, зокрема, нищівна критика з боку фундаменталістів соціальних цінностей та інституцій, які сприяють такому звільненню, а саме: свободи совісті, демократії, громадянського суспільства, приватної власності тощо.

Зародженню етатизму передували суспільно-політичні процеси в Римській імперії. Становлення етатизму стало наслідком руйнування ідеї християнського універсалізму, що ґрунтувався на римській ідеї священної держави, об'єднаної єдиним Богом, єдиними цінностями та єдиною метою. Універсалізм Риму був побудований на обоженні не нації, а великої космополітичної держави, ідеологія якої була спрямована на подолання будь-яких національних відмінностей, визнання рівності всіх націй, котрі долучилися до культурних цінностей еллінізму. Остаточно він оформився внаслідок поділу імперії на Захід та Схід, а також під час існування Нікейського царства (XIII століття). В цей період східне християнство почало називатися грецьким, а західне — латинським, релігійний патріотизм набув рис месіанства й почав тяжіти до «державницького» оформлення, що й ознаменувало його переродження на етатистську ідеологію. Розквіт візантійського етатизму був пов'язаний не лише з Хрестовими походами, але й протиставленням «правдивої» (грецької) віри і «неправдивої» (латинської). Тому якщо західний націоналізм передбачав самостійний розвиток церковного життя, мови кожної нації, то «Велика ідея» у тлумаченні греків передбачала сповідування лише православної віри та плекання грецької мови. Греки почали ототожнювати православ'я з власним народом та однією імперією, створивши монополію на православне віросповідання. При цьому поступово ставала вищою цінністю не християнська імперія (як раніше), а нація як основа утворення православної спільноти й осередок цієї імперії.

Після втрати Константинополем етатистської харизми його місце поступово було зайнято московським православ'ям, що висунуло гасло «об'єднання єдиновірців» під проводом Москви. Отож, надалі етатистська ідея трансформувалася в протистояння еллінізму та славізму (ідея «Другого» та «Третього» Риму). Доктрина константинопольської мегаломанії поступилася місцем доктрині панславізму. У російському варіанті його основним гаслом стало: «Православ'я, Самодержавство, Народність». Це гасло, вперше було сформульоване у 1834 році міністром народного просвітництва Російської імперії С.Уваровим, на протигагу гаслу Великої французької революції «Свобода, Рівність, Братерство». Надалі, зафіксоване в так званій «теорії офіційної народності», воно декларувало глибоку православному релігійність («Православ'я»), відданість царю («Самодержавство») та наслідування народних традицій («Народність») у якості автентичних цінностей Російської імперії. На рівні державної політики ці «три великих державних начала» не тільки декларувалися, але

й активно впроваджувалися на інституціональному рівні аж до революційних подій 1917 року. Утворення у 1922 році Радянського Союзу, атеїстичний характер комуністичної ідеології та утиски не тільки православної, але й всіх інших конфесій на тривалий час (майже сімдесят років) пригальмували ці процеси. Втім, одночасно з релігійними гоніннями та винищенням православного священства Сталіним у 1943 р. був створений підконтрольний владі Московський патріархат, який узгоджував свою діяльність із політикою держави.

Відродження етатистської ідеології стало можливим після розпаду в 1991 році Радянського Союзу і тільки на основі Російської православної церкви. Це трапилося, тому що вона, по-перше, мала традицію етатистської взаємодії з державою; по-друге, величезний людський і фінансовий ресурс, утримуючи в своїй юрисдикції на правах більшої чи меншої автономії Українську православну церкву Московського патріархату, Молдовську, Латвійську, Білоруську, Японську та Китайську православні церкви. Принагідно зауважимо, що в Україні відгалуження РПЦ існує на тлі суттєвої конфесійної різноманітності та культурного й релігійного плюралізму, про що неодноразово писали західні аналітики [14, 81–103]. Навпаки, чинниками, які мали б гальмувати процеси відродження російського етатизму є закріплений конституційно світський характер російської держави. Насправді, церква та держава в Росії розділені номінально, що буде доведено нижче. Окрім того, в країні існує досить високий, станом на 2013 рік – 68% [12], рівень православної релігійності, а також довіри громадян до церковної інституції, яка у 2015 році сягнула 48% [13]. Це дозволяє церкві суттєво впливати на громадську думку, формуючи ставлення російського народу до тих чи інших суспільно-політичних подій.

На зламі епох, на початку 1990-х років у російському церковному середовищі ставлення до етатистських перспектив було досить неоднозначним. Цей етап, пов'язаний з адаптацією церкви до нових реалій пострадянського життя, супроводжувався дискусіями щодо подальших шляхів соціального служіння церкви. Перші вияви етатизму з'являються в російському православ'ї наприкінці 90-х років XX століття, з підсиленням геополітичних амбіцій Російської держави. Показово, що в офіційному документі «Основи соціальної концепції Руської православної церкви», прийнятому в 2000 році, церква висловлюється в дусі православного патріотизму. Говорячи про важливість духовної спорідненості, вкоріненої в спільній вітчизні, мові та релігії, вона визнає право кожної нації на власну самобутність, декларує вимогу любити власну батьківщину, що має територіальний вимір, та своїх братів за кров'ю, які живуть по всьому світу. Застерігає від негативних проявів національних почуттів: агресивного націоналізму, ксенофобії, національної виключності, міжетнічної ворожнечі, рішуче заперечуючи поділ народів на кращі та гірші. Однак наполягає на перевазі моноконфесійного православного товариства, яке у межах однієї нації, громадянської або етнічної, «може сприйматися як єдина община віри – православний народ» [6, 3–4]. Водночас, у цей період вищим духовенством все частіше висловлюється думка про необхідність відновлення державного статусу православ'я та створення глобального православного простору. Зокрема, тогочасний митрополит, сьогоднішній Патріарх Московський і вся Русі Кирило (Гундяєв) неодноразово заявляє про підтримку церквою геополітичного за змістом проекту «багатополярного товариства», висунутого на противагу католицькій доктрині «об'єднання від Атлантики до Уралу християнської Європи» [3]. Згідно з цією концепцією, протистояння експансії західних ідеологій може відбутися лише за умов утворення союзу релігії та політики. Серед стратегічних цілей цієї церкви – відновлення та поширення православних цінностей через так зване «збирання земель», що традиційно належали до православного світу. Осередком цього «збирання» цілком у месіанському дусі проголошується Москва – «третій Рим».

Наступним етапом формування сучасної етатистської ідеології стало формування її ядра – концепту «Руського миру». Щодо семантики словосполучення, то слово «руський» вищим духовенством РПЦ пояснюється, що «руське» не тотожне «російському», а значно ширше поняття, не пов'язане з будь-якою етнічною чи національною приналежністю. Щодо слова «мир», то воно є багатозначним словом і означає: 1) всесвіт; 2) всю оточуючу дійсність; 3) певну громаду, спільноту; 4) стан злагоди та відсутність ворожнечі, війни тощо. Втім, хоча й деякі його адепти висловлюються, що це – «всі люди, весь світ» [1], у

цьому словосполученні йдеться скоріше про певну громаду, спільноту, що має певні характеристики, які відрізняють її від інших спільностей. Звичайно, РПЦ не дає чіткого визначення поняття «Руський мир», однак на офіційному рівні більш часто транслиуються такі його формулювання: Руський мир — це велика руська цивілізація, яка вийшла із Київської купелі Хрещення і поширилася на величезні простори Євразії, в основі якої православ'я та моральні цінності. Зауважимо, що в цьому ж документі Кирило говорить, що суверенітет України не повинен руйнувати «Руський мир» [7]. Також під руським миром розуміють «єдиний духовний і культурний світ східних слов'ян», заснований на «духовному, культурному і ціннісному вимірах людської особистості та поєднаний приналежністю до Росії, до російської мови та культури» [11]. Тобто, бачимо декілька вимірів цього феномену. Йдеться, по-перше, про історичний дискурс — культурну й духовну спорідненість українського, російського, білоруського народів, які вийшли із спільної «колиски» — Київської Русі. По-друге, йдеться про так звані «духовні скріпи» (термінологія РПЦ — Н.І.), навколо яких виникло це утворення, насамперед, православну віру і російську мову. По-третє, останнім часом все більша вага надається цивілізаційному виміру та спільній перспективі народів, що зараховують себе до цього утворення. Підсумовуючи, наголосимо, що «Руський світ» — це ідеальна конструкція, міжнародне трансконтинентальне співтовариство, поєднане спільними цінностями, «духовними скріпами» у історичному минулому та спрямоване на спільне цивілізаційне майбутнє.

Впродовж декількох останніх років спостерігаємо наступний етап розвитку російського етатизму: він полягає у переході від ретроспективної до перспективної тематики, націленої на побудову «православної цивілізації» з духовним центром у Москві, та в підсиленні етатистської співпраці церкви та держави. Особливо помітними ці тенденції стали на тлі подій 2013–2015 років в Україні: Майдану, анексії Росією Криму, війни на Сході України. Жодного разу протягом цих подій РПЦ не закликала російську владу припинити агресивну політику у відношенні до України, а навпаки, спробувала легітимізувати цю агресію, пояснюючи її як поновлення Руського миру. Відразу після анексії Росією Криму у своїй «благовіщенській проповіді» Кирило не тільки не засудив анексію, але зробив екскурс у історію збирання Москвою земель «від океану до океану», наголошуючи на мудрості, чесності й відданості Батьківщині російських правителів, ролі війська, готового покласти душу свою за государя, за землю, за віру православну, та великій місії і відповідальності російського народу перед Богом [8].

Резонансним став заклик, зроблений 1 березня 2014 року головою синодального відділу із взаємовідносин Російської церкви і суспільства протоієреєм Всеволодом Чапліним, за допомогою «миротворчої місії Росії в Україні гарантувати самотність і тісну взаємодію між народами історичної Русі». Посилаючись на рішення російського народного собору 2014 року, до речі, очолюваного також Кирилом, він висловив сподівання, що «місія російських воїнів по захисту свободи та самотності громадян України, які відносять себе до російського народу, [...] не зустріне великомасштабних зіткнень та жорсткого супротиву [9]», ймовірно, з боку самих громадян України (примітка наша — Н.І.).

Закономірною стала спроба окреслення «кола» ворогів Російської цивілізації. 28 квітня 2015 року на російському народному соборі був прийнятий документ, названий Російською православною церквою «Меморандумом експертного центру Всесвітнього російського народного собору про русофобію». В «Меморандумі» слово «русофобія» визначається як «неприязнь, ненависть до Росії та росіян, до виявів їхньої етнокультурної, релігійної й національно-державної ідентичності». Релігійна ж ідентичність пов'язується з православ'ям, «що надало імпульс розвитку російської державності й формуванню кращих рис російського національного характеру» [5]. Відтак, автори документу до виявів русофобії відносять «гоніння» на православ'я в будь-яких виявах: від критичного ставлення до певних історичних подій, соціокультурних і ментальних особливостей православ'я, до діяльності самої Російської православної церкви тощо. Показово, що виявами русофобії, зокрема, вважаються й критичні щодо релігії та церкви виступи письменників, суспільних діячів, публіцистів, записи в соціальних мережах тощо. Насамкінець підкреслюється, що русофобія має не «тільки етнічний, але також цивілізаційний, геополітичний, культурний виміри», а всі дії, спрямовані

на підриив базових цінностей, можуть призвести до соціальної катастрофи не тільки в самій Росії, але і в сусідніх з нею країнах, що, говорячи словами авторів документу, «історично входять у нашу цивілізацію і поділяють наші базові цінності» [5]. Отже, зміст «Меморандуму», який, зауважимо, заслуговує на детальний аналіз у форматі іншої статті, не приховує його призначення – створити перелік загроз для російської ідентичності, які, на переконання авторів документу, актуалізувалися з боку Західної цивілізації та внутрішніх «ворогів», які не припиняють боротьби, спрямованої на максимальне послаблення Росії.

Підсумовуючи, відзначимо виразну прив'язку російської ідентичності до православ'я; майбутнього Російської держави – до поширення цінностей «Руського миру»; майбутнього Російської церкви – до легітимації будь-яких дій влади, спрямованих на відродження православної держави.

Етатизм є суперечливим ціннісним феноменом, укоріненим в історію Вселенського православ'я. Ця суперечливість впливає з того, що він, по-перше, сформований на перетині релігійної та політичної ідеологій, а по-друге, є продуктом тісної взаємодії світської й церковної влади. Ці обставини спричиняють певний ціннісний симбіоз, коли на рівні ієрархії цілей декларується вища мета – побудова православної держави, і водночас визнається право державної влади обирати методи для досягнення цієї мети. В результаті утворюється дихотомія: православний ідеал – неправославні методи його реалізації, які спотворюють цей ідеал. На ідеологічному рівні в такий спосіб відбувається симулякризація метафізичних цінностей, перетворення їх на інструментарій для досягнення прагматичних цілей; на інституціональному рівні це спричиняє соціалізацію і навіть політизацію церкви, а також паралельну сакральну легітимацію державної влади.

Російський етатизм на етапі свого формування концептуалізувався через протиставлення ідей «Другого» та «Третього» Риму, тобто еллінізму та славізму. Наступним етапом його концептуалізації стала теорія «офіційної народності», провідний принцип якої «Православ'я, Самодержавство, Народність» протиставлявся ідеалам Великої французької революції – «Свободі, Рівності, Братерству». Специфіка сучасних етатистських трансформацій російського православ'я полягає в тому, що вони відбуваються в умовах секулярного суспільства та номінального відділення церкви від держави. Сьогодні в основу цих процесів покладена цивілізаційна домінанта, через яку церквою обґрунтовуються концепти «багатополярного товариства» та «Руського світу» – унікальної Російської цивілізації, поєднаної так званими «духовними скріпами» в історичному минулому, та спрямованої на спільне цивілізаційне майбутнє.

Література

1. Ван Хэфэй. Смыслы и ценности русского мира / Ван Хэфэй [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://russkiymir.ru/fund/projects/1150th/roboty/esse/116892/2014>
2. Карташов А.В. Очерки по истории русской церкви / А.В.Карташов. – М. : Наука, 1991. – 576 с.
3. Кирилл (Гундяев), митр. Смолен. и Калинин. Обстоятельства нового времени: либерализм, традиционализм и моральные ценности объединяющейся Европы / митр. Смолен. и Калинин. Кирилл (Гундяев) // НГ – Религии. – 1999. – 26.05.
4. Костюк К.Н. Православный фундаментализм / К.Н.Костюк // Полис. – 2000. – № 5. – С. 133–154.
5. Меморандум экспертного центра Всемирного русского народного собора о русофобии [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.interfax-religion.ru/?act=documents&div=1259>
6. Основы социальной концепции Русской православной церкви // Социальная концепция Русской Православной церкви. – М. : Даниловский благовестник, 2001. – С. 29–186.
7. Патриарх Кирилл: суверенитет Украины не должен разрушать «Русский мир» / Патриарх Кирилл [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://istina.com.ua/news/patriarh-kirill-suverenitet-ukrainy-ne-dolzhen-razrushat-russkiy-mir>
8. Проповідь Святішого Патріарха Кирила в свято Благовіщення Пресвятої Богородиці у Благовіщенському соборі Московського Кремля [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://patriarchia.ru/ua/db/text/3621128.html>
9. Протоиерей Всеволод Чаплин рассматривает миссию России на Украине как миротворческую [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=54620>

10. Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан / О.Н.Саган. — К. : Світ Знань, 2004. — 912 с.
11. Святейший Патріарх Кирилл: Русский мир — особая цивилизация, которую необходимо сберечь / Святейший Патріарх Кирилл [Електронний ресурс] — Режим доступа : <http://patriarchia.ru/db/text/2014>
12. Россияне о религии [Електронний ресурс] — Режим доступа : <http://levada.ru /24-12-2-13/rossiyane-o-religii>
13. Россияне стали больше доверять президенту, армии и церкви [Електронний ресурс] — Режим доступа : <http://polit.ru/2015/04/21/questioning/>
14. Casanova J. Ethno-Linguistik and Democratic Construction in Ukraine / J. Casanova // Post-Soviet Political Order: Conflict and State Building/ ed. By B.R. Rubin and J. Snyder. — London; New York : Routledge, 1998. — P.81–103.

Н.В. Ишук. Современный российский этатизм: концепты и нарративы

В статье осуществлен концептуальный анализ идеологии этатизма, особенности превращения православного патриотизма на этатизм и освещено специфику его современных трансформаций на российской почве. Обосновывается последовательная и системная «привязка» российской идентичности к православию; будущего Российского государства — к распространению ценностей «Русского мира»; будущего Русской православной церкви — к легитимации каких бы то ни было действий власти, ориентированных на возрождение «православного» государства.

Ключевые слова: этатизм, православный патриотизм, Третий Рим, теория официальной народности, многополярное общество, Русский мир.

N. V. Ishchuk. Modern Russian etatism: concepts and narratives

The article presents a conceptual analysis of the etatism ideology, features of the conversion of Orthodox patriotism on etatism and highlighted by the specificity of its modern transformations in the the Russian environment. In the article the following things are substantiated: the consistent and systematic “binding” of Russian identity to Orthodoxy; the future of the Russian state - to the spread of the values of the “Russkiy Mir”; the future of the Russian Orthodox Church - to the legitimation of any government's actions aimed at reviving the “Orthodox” state.

Keywords: etatism, Orthodox patriotism, the Third Rome, the theory of an official nationality, a multi-polar society, Russkiy Mir.